

Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája

Már Dobby Márton, Csokonai Vitéz Mihály első biográfusa fontosnak tartotta, hogy a költő családi környezetét is felvázolja. Jelentőséget tulajdonított az apának, Csokonai Józsefnek: felsorolt néhány olyan, a későbbi szakirodalomban is minduntalan felbukkanó adatot, amelyek az apa átlagon felüli voltát bizonyítják. „Az ő édes Attya Csokonay József nemes személy, 's e' mellett egy olly elkészült Chyrgurgus volt, hogy a' Doctorok meeggyezésével Debreczenbenn sokszor Doctori szolgálatot is tett, sőt a' mi nem keveset jelent a' nagy hírü Plencknek levelező Baráttya volt.”¹ Sárváry Pál tovább bővíti az adatokat: „Ehhez járul az is, hogy atyja, a' halhatatlan hírü orvos-doctor Veszprémi István által, a' hol sebési segedelem kívántatott, leginkább alkalmaztatott. Ezekből világos, hogy atyja eléggé képes volt fiának első neveltetését jól kezdeni, a' mit valójában az értelmes szüléknek soha felettébb jókor kezdeni nem lehet.”² A családról adatokat gyűjtő Gaál László még ezekhez képest is számos olyan ismeretet közöl, amely újszerű összefüggéseket villant fel: „Csokonai József tanult Nagy Szombatban 1770–1771. 1772-ben examináltatott, azon évben került Debretzenbe a hol 1773^{ban} Januárban és Feb. elején (és 4^a Febr.) össze került feleségével Diószegi Sárával. — Fijok született 18^a Nov. megkereszteltetett 26. Nov. 8^{ad} napon a Kristus környül metéltetése példája szerént. [...] Édes Attya volt Csokonai József, — diplom. Chirurgae magister — mint fak-jában alkalmas és művelt ember, Debretzenben köz-kedvességü (: mint Csokonai Mihály egy levelében maga is írja :) és orvos Doctor s Professor Hatvani előtt nagy betsületben volt.” Gaál is fontosnak tartja ezek után kiemelni a Plenckkel való levelezést, sőt még azt is tudatja, hogy „akkori magyar Universitási (akkori Budai) Professzor” volt a levelezőtárs, „a' ki későbbben Maria Therazia Királynak udvari orvosa lett.”³ E legutóbbi feljegyzések több okból is lényegesek, annak ellenére, hogy Gaál László adatai nem teljesen pontosak (a házasság időpontját rosszul tudja): itt úgy jelenik meg Csokonai József, mint *tanult* ember (az előbbi források ezt a tényt homályban hagyták), másrészt pedig ebben a töredékes írásban felkődlik az idősebbik Csokonai társadalmi emelkedése. E két dolog összekapcsolásával megelőlegezte Gaál a modern szakirodalom álláspontját: Juhász Géza, Szauder József és Vargha Balázs is ezt emelte ki ugyanis Csokonai József pályafutásából.⁴ Mégis a feldolgozás során elkallódott néhány olyan körülmény, amelyet a közel egykorú források még számon tartottak. Szauder József szerint például: „Csokonai Vitéz József — apja református lelkész volt — Györből jött Debrecenbe, frissen — Nagyszombatban — szerzett diplomával mint chirurgus, seborvos, avagy borbély. Vándorútja itt véglegesen megszakadt, mestersége és szerelme a városban marasztotta.”⁵ Szauder soraiban az időrend kusza egy kicsit; hiszen pontosan tudja s megadja, hogy Csokonai szülei 1771. szeptember 25-én kelték egybe;⁶ ezek szerint Csokonai József ekkor már diplomás ember lett volna? A másik megkérdőjelezhető állítás Vargha Balázsé. „Debrecenbe szegény mesterlegényként érkezett, 1769-ben. Néhány év alatt megcsinálta a szerencséjét. 1771-ben feleségül vette egy „tanácsbeli ember” tizenhat éves lányát, Diószegi Sárát. [...] Nincs abban semmi bántás,

¹ DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott Munkai*. Pesten Trattner János Tamás betűivel. 1817. 1–2.

² SÁRVÁRY Pál, *Csokonay életének töredék vonalai*. In *Csokonai-émlékek*. Összeállította VARGHA Balázs. Bp. 1960. 392–393.

³ GAÁL László emlékezései B. (Csokonai családjáról). In *Csokonai emlékek...* 406–407.

⁴ Vö.: SZAUDER József, *A város, a család, a kollégium világa*. In *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*. S. a. r. SZAUDER Mária. Bp. 1980. 16–17. VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomási tükrében*. Bp. 1974. 8–9.; JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok*. S. a. r. JUHÁSZ Izabella. Bp. 1977. 55.

⁵ SZAUDER, i. h.

⁶ Szauder adatát ellenőriztem a debreceni református anyakönyvben: OL Filmtár A 2181.

ha úgy vélekedünk, hogy Csokonai József a házassága révén lett *valaki* Debrecenben. Jövevény mesterlegényből néhány év alatt a kirurgus céh atyamestere.⁷ Innen meg teljesen eltűnt a Nagyszombatban szerzett diploma fontossága, Vargha Balázs mintha nem tartotta volna lényegesnek, a feltörekvés jellemző fázisának. Csokonai József életútját nem magyarázza meg kielégítően ez a két, egymással hézagatlanul nem egyeztethető álláspont; a korabeli források helyes értelmezéséhez más távlat szükséges.

A sebészorvos (borbély, kirurgus) a XVIII. század folyamán nem számított elméletileg képzett orvosnak; 1761-ig a céhbe való belépésnek feltétele csupán a meghatározott formákhoz kötött kenőcs, tapasz készítése volt, ez számított céhremeknek.⁸ 1712-ben, Gyöngyösön például a borbélycéh szabályzata semmiféle elméleti vizsgát nem említett a városba érkező, tehát a helyiek számára ismeretlen mesterember számára, ha az be akart állni a céhbe; az egyetlen megszorítás: „tehát az olyan magha mesterségének bizonyos eleit, és Probáit mutatván, az ki feles költségből ne állják ereie felet [!], akiből Emberséghez Emberek szolgálattáira mesterséghez szerint alkalmasnak tiltassék.”⁹ 1761. augusztus 14-én egy helytartótanácsi rendelet arról intézkedett, hogy a kenőcs és tapasz készítése helyett vizsgát kell letenni a jelölteknek anatómiából; ez az intézkedés egyértelműen a felvilágosodott kormányzat szintemelő törekvéséből fakadt.¹⁰ 1770-ben aztán megalakult az orvosi kar a nagyszombati egyetemen: az első tanéve 1770. november 8-án kezdődött.¹¹ Rögtön alapítottak egy sebészeti tanszék is; vezetőjévé pedig kinevezték azt a Jakob Joseph Plencket,¹² akinek 1779-es, latin nyelvű levelét mint Csokonai József tudományos tekintélyének bizonyítékát Dombytól Juhász Gézáig szinte mindenki idézi. A sebészeti tanszék egyébként nem volt egyenrangú a többivel: a sebészet professzora a fakultásban rangban a legifjabb orvostanár után következett.¹³ Plencknek sem volt orvosdoktori oklevele, más tanszék vezetését nem is bízhatták volna rá.¹⁴ A sebészet hallgatására az orvostanhallgatókat csak 1786-tól kötelezték, addig a tanszék csak sebészeket képzett egy rövidített időtartamú tanfolyamon.¹⁵ Ez a tanfolyam májusban kezdődött és a következő év márciusában fejeződött be. Az anatómiai tudnivalókat a professzor adta elő, majd hullákon demonstrálta az elhangzottakat. Utána következtek a sebészeti ismeretek (a sebészet történetétől kezdve a kórjelzésig és a gyógyításig). Majd a professzor műtéteket mutatott be hullákon, s ezzel párhuzamosan a sebészeti műszereket is megismertette a hallgatókkal. Novembertől márciusig minden hónap utolsó hetében a tehetségesebb hallgatókkal műtéteket is végeztek, egyelőre csak hullákon, de ha beváltak, a professzor felügyelete alatt beteget is operálhattak. Ha erre sor került, akkor a jelölt egy hónapot kapott arra, hogy az elvégzendő műtétre könyvekből is felkészüljön. A jelölteknek két sebészeti vizsgát kellett letenniük, a vizsgára bocsátásnak azonban feltétele volt a kórházak látogatása. Az első vizsgán anatómiából, elméleti és gyakorlati sebészetből, a leggyakoribb belső betegségekből kérdezték ki a jelöltet, a másodikon pedig a sebészeti műszerekről, a kötőanyagokról kellett beszámolni, és be kellett mutatni egy műtétet, ha volt hullá, akkor azon, ha nem, akkor egy ezt pótolni hivatott ún. phantomon. A vizsgán jelen volt a kari elnök, a dékán, a sebészet tanára és két sebész-senior. A sikeres vizsga után kaphatott

⁷ VARGHA, i. h.

⁸ Dr. JÁKI Gyula, *Sebészvizsga a XVIII. században*. In *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1. Bp. 1955. 8–9.

⁹ *Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból*. Szerk. KOVÁCS Béla. Eger 1984. 42–43.

¹⁰ Dr. JÁKI Gyula, i. h.

¹¹ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp. 1936. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története III. kötet) 49.

¹² NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 43.

¹³ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 93–94.

¹⁴ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 44.

¹⁵ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 51.

a jelölt oklevelet.¹⁶ Az oktatás menetének ismeretében bizvást állítható: a vizsga letétele komoly próbatétel volt, s csakis úgy lehetett magisteri diplomát szerezni, ha a jelölt Nagyszombatban tartózkodott.

A sebészeti oktatásnak a szakszerűsítése azzal kapcsolódott össze, hogy a tanszék megalapításával egy időben kiadtak egy rendeletet (Generale Normativum in Re Sanitatis): sebészeti gyakorlatot csak az folytathat, aki egyetemen tett vizsgát.¹⁷ Az 1771. május 6-án kiadott helytartótanácsi rendelet (Statua Universitatis Tyrnaviensis) pedig a diplomák érvényességéről intézkedvén leszögezte: sebészek és bábák csak újabb vizsga letétele után folytathatják gyakorlatukat.¹⁸

Mindezek után pedig Csokonai József pályafutása is egy kicsit világosabbnak tűnik. Azt már Gaál Lászlótól tudhatta a szakirodalom, hogy Csokonai apja Nagyszombatban, 1772-ben tett vizsgát — az orvostörténész dr. Jáki Gyula is számon tartotta ezt¹⁹ — de senki nem próbálta meg az adatot fölhasználni egy pályarekonstrukcióhoz. Pedig Kovachich Márton György lapja, a *Merkur von Ungarn* közölte mindazok névsorát, akik a nagyszombati egyetemen 1770-től 1786-ig sebészorvosi vizsgát tettek. A listát áttanulmányozva a 13. helyen találjuk Csokonai Józsefet, ami az 1772-ben vizsgázók között a 6. hely.²⁰ Feltűnő, hogy Csokonai József mennyire az elsők között van; különösen ha azt is megfigyeljük, hogy a diplomát szerzők közül a 3. helyen szereplő Ferenczy után ő az első magyar vezetéknevű. Ahhoz, hogy ő 1772-ben már vizsgázott sebész legyen, 1771. májusában legkésőbb el kellett kezdenie az egyetemi tanfolyamát. Ez azonban nem valószínű, hiszen a debreceni református anyakönyv szerint: „[1771] Die 25. Septembris. Hatvan [utcabán] Hollósi Somogyi András h[il] [= házánál lakó] Csokonai Vitéz József vette a [zon] u[tcából] Eskütt Diószegi Mihály h[ajadon] l[eányát] Sárát.”²¹ Mivel a tanfolyam elvégzése elképzelhetetlen olyan távolságból, mint Debrecen és Nagyszombat, de ugyanakkor az sem valószínű, hogy a házasságkötés után Csokonai József azonnal ott hagyta volna a feleségét, Gaál László idézett adata segít áthidalni ezt a kronológiai nehézséget: ő úgy tudta, hogy Csokonai József 1770–71-ben tanult Nagyszombatban, csak a vizsgát tette le 1772-ben. Ilyenformán érhetőbb a házasságkötés is: Diószegi Mihály a lányát egy olyan emberhez adta, aki már túl volt a nagyszombati tanulmányokon — a tanfolyamok márciusban fejeződtek be! —, s bízni lehetett abban, hogy a vizsgája is sikerül. A társadalmi ugrást, amit az anyakönyv adata is jelez, hiszen Csokonai József más házánál lakik, míg Diószegi Mihálynak ugyanabban az utcában háza van, ez némileg hitelesíti.

Ha azonban így áll a dolog, akkor Csokonai József rendkívül gyorsan reagált az eseményekre. Hiszen a helytartótanácsi rendeletek nyomán szinte azonnal jelentkezett az egyetemre, s így az elsők között végzett. Pedig ő is a hagyományos borbélysebészi képzés keretei között szerezhette első ismereteit. Amikor diplomája birtokában visszatért Debrecenbe 1772-ben, ő volt a legjobban képzett sebész a városban: a debreceni borbélycéh tagjainak 1773-as névsorában egyetlen olyan név sincs, amelyet megtalálnánk a *Merkur von Ungarn* listájának 1772-ig terjedő szakaszán.²²

Ez teszi érthetővé azt, hogy miért végezhetett ő orvosi szolgálatot. Ezért lehetett rövidesen a borbélycéh atyamestere. Ami pedig azt a visszatérő adatot illeti, hogy Csokonai Józsefet Weszprémi István becsülte és alkalmazta: dr. Jáki Gyula közölte a debreceni borbélycéh számára 1761-ben összeállított Exament, amelyet Weszprémi munkájaként azonosít.²³ Az Examen 143 kérdést tartalmaz, s felöleli a bonctantól kezdve egészen a da-ganatokig a sebészet számos kérdését. Arra ugyan nincsen adat, hogy ezt a kérdéssorozatot

¹⁶ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 93–94.

¹⁷ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 30.

¹⁸ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 54.

¹⁹ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 30.

²⁰ Merkur von Ungarn, 1786. VII. Heft. 618–626.

²¹ OL Filmtár A 2181.

²² Csokonai-émlékek ... II. ábra.

²³ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 9. skk.

alkalmazták volna a borbélycéhbe felveendő vizsgáztatására, de azt mindenesetre tükrözi, hogy Weszprémi mit várt el a sebészekről. 1772-ben pedig egyedül Csokonai József felelt meg ezeknek az igényeknek, mert az általa Nagyszombatban letett vizsga szerkezetében és színvonalában emlékeztetett az Examenre. Érthetővé válik a Plenckkel való levelezés: Nagyszombatban ugyanis Csokonai József professzora Plenck volt. Nota bene: a *Merkur von Ungarn* ugyanezen évfolyamában közlik a nagyszombati egyetem tanárainak nevét, így természetesen Plenckét is, tehát csak néhány oldal választja el egymástól tanárt és tanítványt a folyóirat lapjain.²⁴ A professzor levelének elismerő hangja és a megszólítás (Amice charissime Vir dexterrime) arra bizonyíték, hogy Csokonai József tehetséges tanítvány volt.²⁵

Csokonai Józsefet a diploma megszerzése után emelkedni látjuk a városi hierarchiában. Szauder Józseftől tudjuk, hogy 1773. március 4-én veszik fel az okleveles polgárok sorába,²⁶ a november 18-án készült adóösszeírásban pedig a borbélycéh harmadik classisában szerepel, tehát ekkor már önálló mester és nem is a legelső, ötödik kategóriában kezdi el pályafutását a céhben.²⁷ 1771-ben, az esküvőjekor még nem volt önálló háza, ezért kénytelen apósának Hatvan utcai házában élni, de 1773-ban már bérelt lakása van a Piac utca és a Csapó utca sarkán.²⁸ Amikor első gyermeke, Mihály megszületik, még a Hatvan utcában lakik ugyan; az anyakönyvi bejegyzés így számol be a kereszteleőről: „In Templo Maiori. 26. Nov. Hatvan u[tcában] Csokonai Vitéz Josef és Dióbegi Sára F[ia] Mhly [= Mihály] KA [= Keresztapák] Prkr [= Predikátor] Bélyei Péter, Bentze Daniel, Csapo István, Kovács János.”²⁹ A kislít a Nagytemplomban, tehát az 1802-ben leégett, ősi Szent András templomban keresztelték,³⁰ az eseménynek pedig az is jelezte a súlyát, hogy Csokonai József fiának négy keresztapja volt: a református kereszteleéseknél a keresztkomák száma bármennyi lehet, ha sok a keresztapa, akkor ez a szülők presztízsét mutatja. A debreceni anyakönyvben pedig négy keresztszülő nem számít kevésnek. Ráadásul az egyik, Bélyei Péter református pap volt, aki 1763-tól — tehát ekkor már tíz éve — élt Debrecenben, egyébként pedig dunántúli birtokos nemes családból származott.³¹ A másik három keresztapáról Sárvány Pál úgy tudja, hogy „mindnyájan nemes szabad királyi Debreczen városának választott esküdt polgári.”³²

Csokonai József 1773-ra kivívta az önállóságát mesteremberként és — gyermeke születésével, majd új házba költözésével — családfőként is. Azt sem érzem véletlennek, hogy 1771-es esküvője után csak 1773-ban született meg a fia: mintha csak akkor akart volna gyereket, amikor már el tudja tartani. Valószínűleg ugyanez a logika vezette Gaál Lászlót, amikor a már idézett feljegyzésében tévesen 1773. február 4-re tette Csokonai József esküvőjét. Ezzel ugyanis azt sugallta, hogy az idősebbik Csokonai 1773-ra befejezve az egzisztencia-teremtés első nehéz fázisát, családot is bízást alapíthatott.

Csokonai József pályafutásának a rekonstrukciója természetesen költő fia szempontjából érdekes elsősorban. Az idézett Csokonai Vitéz Mihály-biográfiák is megpróbálták valamiképpen értelmezni az apai hatást. Ha másként nem, akkor legalább úgy, mint

²⁴ *Merkur von Ungarn*, 1787. I. Heft 59: „Joseph Jakob Plenck, als Lehrer der Wundarzneykunst und Geburtshülfe.”

²⁵ *Csokonai-emlékek* ... 24.

²⁶ SZAUDER József, i. m. 16–17.

²⁷ *Csokonai-emlékek* ... II. ábra; az adóbeosztásról tájékoztat egész Debrecen viszonylatában: VARGA Gyula, *Ipari termelés — a társadalom iparos rétegei*. In *Debrecen története 1693–1849*. 2. köt. Szerk.: RÁCZ István, Debrecen 1981. 309–352.

²⁸ VARGHA Balázs, i. m. 8–9.

²⁹ OL Filmtár A 2181.

³⁰ Vö.: SÁPI Lajos, *A település fejlődése*. In *Debrecen története* ... 82–83.

³¹ RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Bp. 1966. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 38.) 78.

³² SÁRVÁRY Pál, i. m. 392–393.; itt egészen pontosan közölte Sárvány az anyakönyvi bejegyzést, csak Csapó István nevét írta el Józsefnek.

Sárváry Pál: egy ilyen szülő jó nevelést adhatott gyermekének. Más oldalról viszont a társadalmi mobilizáció példájának is tekinthető az apa. Sajnos, nagyon kevés a fogódzó ahhoz, hogy egy történeti-szociológiai esettanulmány készülhessen a Csokonai-családról; esetleg bővíthetők persze az adatok, ha sikerül valamit kideríteni Csokonai József apjának legendaszerűen ködös körülményeiről.³³ Csokonai Józsefről az eddigi ismeretek alapján a különböző mobilitás-formáknak valóságos szimbiózisa mutatható ki: a migráció, a foglalkozásváltás az apához képest, meg a házassági mobilitás (a „fölfelé” házasodás) egyaránt megfigyelhető.³⁴ A rendelkezéseimre álló gyér adatokból az is kiolvasható, hogy ő iparosként tudott érvényesülni Debrecenben, noha a család tudatában szerepelt az apai ág nemesi származása is.³⁵

Fia azonban ezt a számára eleve adott társadalmi közeget életének egy válságos pillanatában, kicsapatásakor megtagadta, hogy aztán egyetlen egyéb közösségben se legyen képes meggyökerezni. Úgy tűnik, belőle hiányzott a család- és egzisztencia-teremtésre való képesség, ami apjában megvolt. Ám az adottságokon túl volt egy döntő különbség is kettejük között. Csokonai Vitéz Mihály élete volt gyakorlatilag az első nagyszabású kísérlet Magyarországon az autonóm költő-értelmiségi élet megteremtésére és végigvitelére. Életstratégiáját tekintve tehát Vitéz Mihály eleve mást célzott meg mint például a jóbarát Fazekas Mihály. Fazekas — szociológiai értelemben — nem-értelmiségiként meg tudott élni egy városi közegben, míg Csokonait költőként nemhogy Debrecen, de az egész ország sem tudta eltartani.

Ehhez a kivételes és tragikus pályafutáshoz azonban feltétlenül hozzátartozik az is, hogy az előző generációban, édesapja sorsában egy sikeres otthon-teremtést és beilleszkedést figyelhetni meg, még akkor is, ha Csokonai József korai halála (1786) miatt kényszerűen korán elveszti is a fiú az egzisztenciális biztonság érzését.³⁶ Az apa alakjának felidézése az életutak paradigmászerű különbözőségét is exponálja — s persze azt is, hogy itt a mobilizáció egymásra épülő két fázisáról van szó.

Szilágyi Márton

Kazinczy Ferenc fordítása, a Természet Oeonomiája

Észrevételek Kulcsár Péter szövegközléséhez

Az ItK összevont, 1987/88. évfolyamában (473–495) látott napvilágot több mint másfél íven, féloldalmi bevezetéssel Kulcsár Péter szövegközlése: *Kazinczy Ferenc: A természet ekonomijája*. A helyes és szabatos cím ez lett volna: *Kazinczy Ferenc kiadatlan Holmann-fordítása, a... stb.* De ha csak ez volna a hiba, nem volna igazán baj a szövegközléssel, mert a továbbiakból annyi azért kiderül, hogy németből készült fordításról van szó, habár a szerző nevééről nem tudunk meg semmit (igaz, hogy az 1792-i berlini — valójában bécsi — kiadás névtelenül jelent meg). Sajnos, nemcsak a műről s szerzőjéről nem tájékoztat a bevezető, hanem arról sem, miért fordította le ezt a lételméleti bölcselő művet Kazinczy,

³³ Róla a szakirodalom csak annyit tud, hogy Győrben volt református pap: VARGHA Balázs, i.h.; SZAUDER József, i.h.; ez azért különös, mert Győrből a protestánsok 1749-től ki voltak tiltva, csak a türelmi rendelet (1781) után térhettek vissza. (Vö.: BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*. Bp. 1980. 210–212.) A szakirodalom álláspontja persze nem légbőlkapott, hanem Csokonai József halotti búcsúztatóján alapul: In *Csokonai-émlékek... 25.*

³⁴ Vö.: TÓTH Zoltán, *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Bp. 1989. kül. az elméleti áttekin-tésből a Mobilitás-formák c. fejezetet (38–42.)

³⁵ DOMBY Márton, i.h.

³⁶ A család gyors ütemű és drámai elszegényedését jól tükrözi ez a levéltári forrásokra alapozott tanulmány: ZOLTAI Lajos, *Csokonai édesanyja és a kőszívű ember*. Debreceni Képes Kalendárium 1935. 103–105.